

A jog társadalmi környezete és érzékelésének lehetőségei

„...minél több a gyökér, annál biztosabban áll a fa...”¹

„A jog összetett, sokrétű, sztochasztikus,
potenciálisan kimeríthetetlen jelenség, amelynek
nincs egyetlen referenciája sem, amelyre
a teljes jogi valóságot redukálni lehetne.”²

A tudomány – általában

Hivatalos megjelenítésében a tudomány olyan képet közvetít magáról, mint amelynek voltaképpen az alanya sem más, mint ami a tárgya, vagyis – egykori marxista kifejezéssel élve – „a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság”. Merthogy az élettelen és az élő tudománya – csakúgy, mint a társadalom tudománya – úgy mutatja eredményeit, mintha általuk és bennük maga a külvilág szólna hozzánk, láttatva azt, amik nem magunk vagyunk. Miközben nyilvánvalóan emberi termék nemcsak maga a kifejeződés, amellyel a tudomány él, de a nyelv is, amelynek eszköztárával megfogalmazza mondanivalóját, sőt azon belül még a formula úgyszintén, amelyet – mintha maga a valóság törvénye lenne ez – az ismétlődés valamiféle szabályszerűségként közvetít nekünk. Hivatását, eszményét, önmagának kiállított igazolását egyaránt teljes személytelenség lengi át, miközben a tudomány sem kivétel az alól, hogy e világunkban, az embertől önmagának teremtett második természetben bármely emberi produktum nem is lehet más, mint *per definitionem* antropomorf.

Tartalmában és terjedelmében szocialitásunk nagyban-egészében egybeesik a második természettel. Ugyanaz uralkodik itt, mint ami bárhol, ahol az ember – szembesülve a külvilág eredendő és megbonthatatlan heterogenitásával s így birtokbavehetetlenségével – nem múló ösztönösséggel újra és újra mesterséges eszközöket talál ki és vet be, hogy fogódzókat keresve valamiféle biztonságérzetet nyerjen a maga számára. Mik lesznek ezek? Homogenizálások, intézményteremtések. Ezek lesznek azok, amelyek bár az ember által létrehozott keretben és szerkezettel, de a létrehozója által meghatározott konstrukciós és operációs szabályokkal, hite szerint képesek lesznek már arra, hogy külső behatás nélkül, úgymond személytelenül és mintegy autonóm módon, saját önreprodukción szintén lehetővé téve működjenek, vagyis hogy dologi (eldologiasított) erővé váltan viszonylagos hatalomként érvényesüljenek a heterogenitás mindazon részében, amelyet már sikerrel birtokba vett az ember. E homogenitás- vagy intézménység-teremtéssel az ember mintegy magán kívüli térbe tolja azt, amit reménytelenül szubjektívnek érez, hogy legalább valamiben, ami már személyében mégsem ő, mégis megkapaszkodhasson.

(*Tudástól kontextualizáltság*) Mindebből következően a tudomány maga sem lehet más, mint emberi cselekvés terméke. Tárgya pontosan az és annyi lesz az ember kül- és belvilágának kimeríthetetlen gazdagságából és mélységéből, vonatkozásainak s lehetséges megközelítéseinek, valamint a mindezekben rejlő összefüggések végtelenségéből, mint amit és amennyit ebből tudásában felismer és tudományaként megfogalmaz. Miközben pedig mindannyian tudjuk, hogy az, amit történetesen *így és ekként* ismer fel az ember

„tudománnyá tetten” a történelem folyamán, az elvileg felismerhető lenne *úgy és akként* is, tehát másként látottan és megfogalmazottan – más irányból, s másfajta vonatkozások, kölcsönkapcsolatok, hatásmechanizmusok mentén.³ Sőt, éppen nem kizárt, hogy e lehetőségek száma szintén végtelen; csak éppen felelősen senki sem nyilatkozhat erről, mert ez már kívül esik az ember megszerezhető tudásán, a megismertnek a körén.⁴

Mindaz tehát, amit tudásként s mögötte tudományként megszervezetten elsajátít az ember, legalábbis hite és korlátozott praxisa – mint teszteltség, mint a tudományban elismert módon sikerrel véghez vitt verifikáció eredménye – szerint, az valóban a valóságról szól. Ez azonban mindig töredékes lesz, részt jelentő. Sohasem az egészből szól, hanem és legfeljebb annak végletesen (mert emberi esendőségeinknek megfelelően) kiválasztott szeletéről vagy szeleteiről.

(A fogalomalkotás esetlegessége – egy »unified science« lehetőségének hiánya) Bármely szűkebb – például jogi – nézőpontú vizsgálódásban a tényproblematika lényegileg viszszavehető a megnevezés problematikájára. Így történetesen: miféle helyzetek vetődnek – és vetődhetnek egyáltalán – fel ténykérdésként adott helyen és időben, egy adott korszak kultúrájában? Vajon mindennek van-e neve? Vagy csupán annak, amelyet a névadás gesztusával már eleve kitüntettünk? Mi magyarázhatja, hogy valaminek ekkor és itt történetesen van neve, miközben akkor és ott esetleg nincs? Válaszunk csakis az emberi praxisból indulhat ki. Az ember minden aktusa elvileg célszerű, következőképpen a megnevezés mögött valamiféle érdeklődés áll – olyan, amelyet az ehhez fűződő emberi érdek felismerése táplál. Ez leggyakrabban egyszerű használati érték, ám természetszerűleg lehet olyasmi is, mint egy analitikusan tovább bontott s így teljesebb tudás megszerzése.⁵

Mi történnék akkor, ha minden megszerzett emberi tudást egyetlen hatalmas tudáskorpuszban összefoglalnánk,⁶ hogy az egyes tudományterületeket most már az egyes tudományoknak az adott ideig elérhető szintéziseként láthassuk és fogalmazhassuk meg? Ha tehát megkísérelnénk egyetlen tudásban összegezni mindazt, amihez tudományainkban, azokban tételezeten eljutottunk? Nos, a XIX–XX. század fordulója körül érkezett el az az időszak, amikor gőgjében a tudományos pozitivizmus már-már az elérhető tudás teljességének megszerzését ünnepelte, hogy az isteni teremtést kiiktathassa búvárlása köréből. Lelkileg képletesen hátradőlt, mondván, hogy ami némely periférián ismeretlenként esetleg visszamaradt még, azt majd a közeljövőben könnyedén be fogja gyűjteni. Logikusnak tetszett számára hát, hogy a betetőzés ígézetében programmá tegye a tudományok egyesítését.⁷ Az egyesítés nyilvánvalóan egységesítést feltételez, aminek a logikáján és nyelvén dolgoztak már, amikor kiderült: tudományaink mind más és más alapokon épültek, s ezek nemcsak nem harmonizálnak egymással, de nem is harmonizálhatók. Fizika és kémia nem egységesíthető. Biológia és az ember egészség- vagy más tudománya sem. Mindezek emberi történelmünkben máskor, máshol, másoktól és főként nem azonos kiindulásokból fejlődtek ki. Saját utakat jártak; így hát maguk is külön hagyományokat építettek maguk köré. Egységes rendszerbe nem szervezhetők. Az erről történő kényszerű lemondás ráadásul nem csak a mindenkori jelenig tartó utat jellemzi. Tudományaink egymás közt kommunikációra és hidépítésre régóta törekednek már, tehetetlenségi nyomatékukban mindazonáltal lényegileg mégis saját útjukon és saját fejlődéslogikájukat követve haladnak tovább.

Feltehetően nincs az emberiségnek oka arra, hogy a jelennel elégedetlen legyen, de a közelmúlt ostoba tudásgőgjét mindenképpen visszafogottságra kell sarkallnia. Hiszen még tudásainkat sem igen gyűjtöttük össze. Emlékezzünk például akár csak arra, hogy a *scientia* legszigorúbb – természettudományi – területein is alig háromnegyed

évszázada indult csupán történetesen a kínai természetfelfogás feldolgozása a nyugati-val való összevetésben, és ez mindkét oldal számára már az első évtizedekben meglepetéseket eredményezett. Kiderült például, hogy az előbbi már legősibb változataiban tartalmazza az utóbbi mai, tehát számunkra legkorszerűbbnek tetsző látásmódjának a határozott (bár primitív) nyomait. Hasonló meghökkentőnek tetsző példa, hogy az egészségtudományok a nemzetközi együttműködéssel együtt járó globalizálódása során az ezredfordulóra kiderült, hogy jó néhány alapvető ügyben (a szervátültetéstől a halál beállításának a megállapításáig) közös kritériumok híján nincs közös meghatározás sem, sőt különböző kultúrák különböző szemléleti gyökerei (történetesen még a kontinentális és az angolszász közt is különböző egykori metafizikai-egyházdogmatikai ideologikus megalapozások) okán még valamiféle világméretű újjáformálódás sem várható, s végső egység ezért még az orvostudományon belül sem várható ez idő szerint.

Ámde nem csak egymáshoz való viszonyaikban esetlegesek a tudományok. Ha nem is tendenciájában, de eseteiben úgyszintén mégiscsak véletlenszerű, hogy egyikében és másikában *mit* is érzékelünk és azt *minek* érzékeljük. Nem más ez, mint a fogalmiasítás ügye, ami csak látszólag egyszerű kérdés. És a jelen esetben ez szorosabb tárgyunk alapkérdését is felveti: nevezetesen, hogy bár évszázadokon keresztül a tudomány precizitásának mintájául szolgált, a *scientia iuris* számára végtére mi is a jog?

Mert lerövidítve és karikírozva a választ, a sokféleséget látva csaknem azt kell mondanunk, hogy úgyszólván bármi és semmi.

Ezzel szembesülve, itt és most már talán Kant híres megállapítása – „A jogászok még mindig keresnek meghatározást jogról való fogalmukhoz.”⁷⁸ – sem azt jelenti, hogy (persze emberlétünk mindmegannyi társadalmi vonatkozásához hasonlóan) a jog olyan csodabogár lenne, amely gyakorlatilag a tudomány számára meghatározhatatlan, hanem egyszerűen azt, hogy (persze emberlétünk mindmegannyi társadalmi vonatkozásához hasonlóan) annyi mindent kapcsolhatunk és hosszú idők óta tényleg kapcsolunk és kapcsolunk is – és nem feltétlen jogosulatlanul – a joghoz, hogy úgyszólván lehetetlen ezek közül egyetlen, *definitio* alapjául vehető *genus proximum* kiválasztása. Mert mi mindenből lehet ilyen közös nemfogalom? Nos, isteni akarattól saját lelkünk megnyilatkozásáig, pusztá akarattól formalizált szövegig, vagy értéktől a tényleges cselekvésig annyi mindennel azonosítható és valóban azonosított is a jog, hogy mindezeknek nem lehetséges még logikai rendszerbe sorolása vagy taxonómiája sem. Aligha rendezhetők tehát bármiféle rendbe, mert nem logikai hasítások (egy *A* állítás és *non-A* típusú negációja és hasonló differenciálások) eredményeként jöttek létre, hanem véletlenszerű megfontolások mentén, ezek egymáshoz nem illeszthető tömegeként – végső soron tehát anélkül, hogy bármiféle fogalmi koherenciába vonhatók lennének. Sőt, mi több, esetleg értelmes módon még csak egyszerűen fel sem sorolhatók egy átfogó körképben, mert számos esetének talán nem is volt fogalmilag kidolgozott önazonossága, hiszen esetleg csupán egynéhány elméleti jogi munkában nevezetett meg tárgyként, s így hát jobbra érő szó maradhatott ez, ami nem is értelmezhető konkrét közegén kívül, s így jelentése sem függetleníthető az adott fogalmi-nyelvi szöveg- és értéskörnyezet konkrét összefüggéseitől.

(*Történelmi tapasztalatfüggőség*) Az elmúlt ezredév utolsó idejére tudományművelésünk valóban elkezdte az univerzalizálódás némely jegyét felmutatni azzal, hogy immár nem csupán öncentrikus imperialista megrögzöttsége szerinti európai önmagát vetítette ki a világ egészére egyetemesen érvényesnek állított mintaként és megtestesítőként, hanem legalább – és saját történetében először – némi kísérletet tett arra, hogy más kultúrák üzeneteiből is, korrekció vagy gazdagítás gyanánt, maga szintén befogadjon valamennyit.

Mi módon viszonyulnak egymáshoz ezek az eltérő tudományművelések? S megvalósuló eredményként vajon csupán ezen eltérő művelések maguk, vagy az általuk létrehozott tudományok is eltérnek egymástól? Ráadásul itt nemcsak egy adott szinkronizációs körkép megrajzolása lehet a feladat, hanem az azon érzékenységekkel való törődés úgyszintén, amelyek a tudományok és művelőik közötti eltérő státusból, hatalmi és mindekelőtt nagy hatalmi birodalmiságból adódnak.

Számomra drámai gyorsaságú státusváltás zajlott le a szovjet birodalom összeomlása-kor, amikor magunk tegnap még az egyik világfél sötét és félelmetes urának meghódított részeként, ugyanakkor mégis a maradék másik, a nyugati világfél nyelvén beszélő és összes burkolt üzenetében ez utóbbi értékeit megvalló – tehát egyfelől a szovjet birodalom világtképéről a Nyugat számára végre értelmesen s érthetően közvetítő, másfelől és ugyanakkor teoretikus kereteiben, módszertanában és fogalmiságában már e Nyugattal szinkronizálható és így ez utóbbitól már nemcsak megértésre érdemes, de egyenesen szerethető – forrásként fogadtattunk. Ám mára, hirtelen váltással kicsöppenve rögvest mindebből, ugyanazon teoretikus teljesítménnyel egy némi jóindulattal még észrevehető színtelt, egy kis nép kínálta sajátos csecsebecse lettünk. Mindez ráadásul nem járt önmagában egyedül. Mert amikor a rendszerváltozáskor saját közép-európai társadalomtudományunk – egészen addig nagyban-egészében sikeresen lavírozva a szovjet birodalomba történő kényszeres társulás és eredendő európai beágyazódásának, hagyományának a megőrzése között – az említett váltással hirtelen a nagyvilág forgatagába került, azzal immár egy újabb veszély lépett fel, mégpedig a globális erők világméretű küzdelmében most már az önmagát győztesként ünnepelve megmaradó internacionális – amerikai – oldaltól való instrumentalizáltatásának a veszélye.⁹

Ekkor vált sokak számára drámai aktualitásúvá a kérdés: meddig terjed, milyen mélységű s milyen következményekkel jár a tudomány antropomorfítása? És amennyiben az antropológia az embert nem absztrakt entitásként, nem egyetemes terminusokkal kimerítően leírható jelenségként, tehát nem egyszerűen általánosítható tudománytárgyként kezeli, hanem merő biológikumán túl egyszersmind az adott kultúra termékeként, vagyis ahhoz kapcsolt, kizárólag annak összefüggésében és azzal kölcsönhatásban, egyszerre kultúraalkotóként és kulturálisan formáltként tekinti, akkor van-e, lehet-e egyáltalán társadalomtudomány? Vagy csupán párhuzamos társadalomtudományok, amelyek bár rímelnek egymásra, éthoszuk is közös, mindazonáltal kérdésfeltevéseik és érzékenységük, problémalátásuk és aktuális értékpreferenciájuk bőven eltérhet egymástól? Amit az ezek közti érintkezés s kölcsönös tanulási folyamat enyhíthet ugyan, ám egyes összetevők háttérbe szorítása, majd megsemmisítése nélkül egységesítésüket elő nem idézheti.

A válasz már két évtizeddel ezelőtt¹⁰ sem lehetett kétséges: amennyiben végső soron a tudomány nem más, mint az ember által feltett kérdésekre való válaszadási kísérletek kiküzdésében szerzett tapasztalatok összessége, úgy különösen a bölcséleti és társadalomtudományok – melyek lényege a legszorosabb értelemben vett önreflexió, azaz a személyében vagy szocialitásban vett embert illető kérdésfeltevésekre történő válaszadás kísérlete – még kevésbé lehetnek függetlenek a mindenkori tapasztalattól. Márpedig, mint láttuk, az ember kizárólag *in concreto* létezik, s e konkrét létezésének terét az antropológia a kultúrában specifikálja. Vagyis ha mindez igaz, úgy a társadalomtudomány végső soron nem más, mint valamely történelmi sorsában egybefonódott közösség történelmi tapasztalatának szervezett és rendezett változata. Tehát ha igaz, hogy minden kor és minden társadalom akkor és ott a sajátos feltételekre saját specifikus válaszokat adva éli saját életét, úgy ahhoz a következtetéshez is el kell érkeznünk, hogy minden egyes, ennek során kialakult kultúra szintén más – és ez bizony eredendő másság: autochton;

következésképpen egyik a másikból sem genealogikusan, sem körkörösen le nem vezethető, ebből következően pedig nem feltétlenül és főként nem mindenben hozhatók közös nevezőre.¹¹ Más szavakkal kifejezve, minden egyes kultúra kitermel magából olyan problematizálható jegyeket, amelyek nem feltétlenül – vagy nem feltétlenül azonos módon – jellemzők a többiekre. Aminek a keretén belül ezek érzékelésére és vizsgálatára minden egyes kultúra kifejleszt magában olyan érzékenységeket, amelyek veszteség vagy torzulás nélkül nem válthatók fel más érzékenységekre. A saját érzékenység, tehát a saját problémaérezkelés (felismerés és kezelés), s ezzel a saját értékrend kialakulása (ami az adott közösséget érintő korábbi kudarcokból történő következménylevonást – tanulást – is magában foglalja) adja egy-egy adott közegben létrejövő társadalomtudományi vizsgálódás önazonosságát. Ennek tanulmányozására formálódik módszertana, ezzel s kutatási eredményeivel összefüggésben alakul ki fogalmisága, terminologikus készlete, s ez szervezi gondolatrendszerre az így épülő elméletiséget. Ezeknek másikkak hatására történő gyengítése vagy átértelmezése ezért óhatatlanul a kérdéses társadalomtudomány denaturálásával, feltáró és magyarázó potenciáljának drasztikus megzavarásával egyértelmű.¹²

(Negációs fejlődési logika) Ilyen módon – példaként saját tárgyunkon folytatva a gondolatmenetet – az, hogy milyen jegyet, vonást vagy tulajdonságot azonosítanak a jog mibenléteként, szintén roppant tág, és közös nevező alá aligha fogható változatosságot mutat, aminek a látható (és részben az eltérő kulturális megtapasztalások és részben az egyes gondolkodók saját személyes útja és excellálási változatai különbözőségeinek köszönhető) kaotikumát – legalábbis a bölcséleti és a társadalomtudományok körében – a tudományművelők gondolkodáslogikájának az alakulása erőteljesen tovább növeli.

Szépítő jelzővel negációsnak nevezhető ez, ami egyfelől mindazonáltal diszkurzivitás, ugyanakkor és másfelől mégis a logikátlanság szinonimája. Miben áll ez? Valahol valaki valaminek nevezi a jogot. Történetesen most magam ezt opponálom, s valami másnak fogom nevezni. És így jár el majd minden további szereplő is. Ám amiként magam majd másnak nevezem, az negáció, lényegi tagadás – „nem ez, hanem az” –, még akkor is, ha a kerek és nyílt negáció nem egyszerűen ellentett értelmet, hanem egy mindeközben javított változatot hoz magával. Folyamatában ezzel egyfajta labdajáték kezdődik, szélsőségesen egymást tagadó tagadások sorozatába rejtve egy feltehetően folyvást javuló (de ki nem mondott) választ. A tartalom és kifejezése sajátosságát itt az adja, hogy az időben egymást váltó opponálások sora közvetlenül nem magát a tárgyat gondolja újra, hanem a megopponálendő válasz oppozíciós meghaladására koncentrálni, többnyire egy kizárólag ilyen összefüggésben érthető és értelmezhető ellenfogalmiasítás révén.¹³

A gondolati fejlődés ilyen útja nem a tárgy mindenkor szemügyre vétele mentén, hanem a tagadás, a tagadás tagadása, majd a tagadás tagadásának a megtagadása (stb.) mentén halad – mint a ballagó ökör népmeseien közmondásos pisije, egy önmaga pillanatokkal előbb volt előzményétől ellentétes irányban kilendülő, minden pillanatában mégis egyszersmind előzményei mindegyikétől ebben vagy abban eltérő változatainak a sorában.

(Némely jogtudományi tanulság) A jogra vetítve az előbbieket azt látszanak jelenteni, hogy (1) jogtudományunkban valóban szólhatunk tárgyunkról, a jogról, azonban mindig szelektív lesz az, hogy benne s róla miről tudunk egyáltalán szólni. Azaz bármit és bármiként szóljunk is e tárgyról, annak teljességét ezzel aligha meríthetjük ki. Ráadásul (2) amit mondunk róla, az a tárgy nézőpontjából nemcsak szelektív, de nem csekély mértékben esetleges és véletlenszerű is, mert a legkülönbözőbb szándékoktól kiválasztott lesz, és még így is az, amit tehát mondunk róla, nem feltétlenül éri majd el egy fogalmiság

kidolgozott szintjét. Ehhez járul, hogy (3) amennyiben tárgyunk nem merő absztraktum, hanem bármi az élő és állandóan változó valóságból, úgy annak történelmi dimenziói és összehasonlítás útján megkülönböztethető megvalósulási formái voltaképpen eltérő tárgyakra történő utalásokat jelenthetnek, amelyek mögött különböző problémák külön és sajátosan saját érzékenységgel megközelítendő sokasága rejlik. A tudomány fejlődésének folyamatában ugyanakkor viszont (4) mindez végül beágyazódik a bármely kérdésre történő válaszadás egymásra következő lépéseibe mint tagadások, majd e tagadások tagadásainak egymást követő sorozatába. Márpedig ha a tudományfejlődés logikája nem más, mint ez a középút megjelölését következetesen kerülő negációs diszkurzivitás, úgy e folyamat egyetlen állapota vagy metszete sem értelmes vagy értelmezhető önmagában, hanem csakis úgy, mint ami saját előzményére válasz ugyan, de csakis olyan, amely önnön valódi értelmét rákövetkező lépésként majd ennek tagadásában (és így tovább) fogja elnyerni.

A jogbölcselet – különösen

Szociologizálás jogfilozófiánkban? Hadd legyen egy előkérdés, amelyben kissé közelebről azt szeretnénk tisztázni: miről szól egyáltalán a jogfilozófia. Nos, úgy tetszik, hogy – értelemszerűen – a jogról. Vagyis arról, ami a jog – ott és akkor, ahol és amikor erről a jelen tapasztalataként, avagy kitágítva a teret és az időt, egy történelmi összehasonlítás kérdéseként bölcseledünk. Arról szól tehát, ami ilyes közeg(ek)ben jogként adott, és azért adott jogként, mert ilyen minőségben bocsátották ki, avagy mert ilyenként funkcionál. A jogtudomány különféle ágai *de lege lata* vizsgálatának ez a tárgya. Mindennek a bírálata vagy mindehhez *desideratum*, tehát kívánalmak csatolása, azaz bármiféle *de lege ferenda* érdeklődés csak kiegészítő kritika gyanánt járulhat a *de lege lata* tárgyaláshoz. Nos, az így felfogott joghoz képest a szociologizálás nem más, mint a jog lététől és működésétől értelmesen le nem választható, belőle ki nem szakítható, és ezért figyelmen kívül sem hagyható társadalmi közegnek és környezetnek a kutatása az elméleti jogi búvárkodásban.

Tehát: jog és társadalom? Vagy: jog *versus* társadalom? Netalán: jog *vagy* társadalom? Előzetes megjegyzésként már e ponton tisztázni érdemes, hogy teoretikusan nem igazolható semmiféle olyan konstrukció, amely hipotetikusan tételezne valamiféle önmagában megragadható jogot, majd ezt egy olyasfajta kettősségbe állítaná, amelynek egyik – vezető – tagja ez a minden egyéb tulajdonságtól megtisztított, kapcsolódásaitól leválasztott s ekként teljességgel purifikált, tehát sterilizált jog, miközben másik tagja e jog valamely – és egyébkénti, mert mindenképpen meglévő – tulajdonsága. Nem gondolható tehát olyan kettősség, amelynek feltételezése eleve kizárná – mert csak külön aktuussal engedné hozzá visszacsatolni – a jog eredendő társadalmiságát.¹⁴

(*Jog és társadalmiság az elméleti jogművelés egyes ágaiban*) Miképpen építik hát be filozofálásukba a jogbölcseledés különféle irányzatai ezt a jog minden porcikáját átható társadalmiságot?

Természeti jog – A humanista gondolkodás egyik igen korai megnyilvánulása és terméke, s egyben a jogot illető bölcseledés egyik legtekintélyesebb terepe ez. Tárgya mindazonáltal mégsem maga a jog, hanem az az értékrend, az a tartalom, amelyről valója úgy véli, hogy belátásunk, igazságosságérzetünk, teológiai megfontolásunk, avagy hogy – szaktudományos alapon – az emberi alapszükségletek átfogó feltérképezése és katalógusba foglalása alapján joggá kell (vagy kellene) lennie.¹⁵ Mindezek a kívánalmak nyilván a szocialitás értelmezéséből származtatott értékek. Az pedig, amire ezt rávetítik,

értelemszerűen nem a kantianizmus *Seinjétől* elkülönített *Sollen*, egy a lét szférájától elhatárolt *legyen*, ami itt maga a fennálló és a kérdéses közegben munkáló jog, hanem egy a jog-*Sollen* iránt támasztott *Sollen*. A természetjog így annak állítása, hogy *mi kellene, hogy legyenként legyen*.

Meggondolásai értelemszerűen eredendően társadalmi természetűek. Ezeket azonban nem a jogra magára vonatkoztatja, hanem úgy érvényesíti, mint a jog iránt támasztott követelményeket.

Normativizmus – Jobb híján e néven foglalható össze mindazon jogtudományi pozitívizmus, mindaz a természetjoggal bizonytalán párhuzamos ösiségű jogfilozófiai bölcselkedés, amely vizsgálódásában kizárólag magára a normára szorítkozik. A jogban tételezett követelményeket elemezve e tételezéseknek a tartalmát vagy összefüggéseit értelmezi, és ezzel adja a jogfilozofálás legszűkebb tartalmát – nem véletlenül máig meghatározó túlsúllyal, s lényegileg a legkorábbi időktől feltehetően a mindenkor holnapokig, pontosabban mindaddig, ameddig a jog egyáltalán (nyelvi megjelenítésében) szabály-, illetve (tartalmában) norma-formát ölt, ameddig tehát a jog specifikus formalizmussal létrehozott, fenntartott és működtetett szabályösszesség, végső soron szöveg-objektíváció marad.¹⁶

Igaza is van abban, hogy – saját tudománya körében persze – a jog látható megtestesülésére, objektívációs formájára, magára a szabályhalmaz nyelvi megjelenítésére koncentrálna, hiszen csakis így és ezzel segítheti elő ama belső koherencia, a kérdéses szabályok és szabályösszesség értelmezhetőségét egyáltalán lehetővé tevő és többnyire külön tételezés, megfogalmazás vagy tudatosítás hiányában is benne rejlő (szakmailag kifejezve: a jogban magában inherens) logika feltárását, amivel, aminek alapján és aminek a mindenkor jogiságától (a jog saját „beteljesedési” kritériumaitól¹⁷) megkövetelten a jog – úgymond – működik. Hiszen nem véletlen, hogy ez nem egyszerűen merő eljárás, gyakorlat, pusztá megszokás vagy légies eszmény, hanem a jognak jogiként való működési módja, és ezzel az adott jog létének (jogként létezhetésének és funkcionálásra képességének) a szerves összetevője – s ezzel bármiféle pusztán ismeretelméleti megítélhetőség helyett egyenesen és közvetlenül ontikus jelentőségű.¹⁸

Mintapéldája mindennek a kelsen *Tiszta jogtan*.¹⁹

Tárgyunkról, a jogban eleve benne rejlő társadalmiságról szólva ugyanakkor annak is bizonyossága, hogy bármennyire zártta építhető egy elmélet, önmagát nem magyarázhatja. Ezért amennyiben bármiféle zavar, belső ellentmondás, vagy éppen saját terminusainak az értelmességét/használatosságát megkérdőjelező helyzet támad – ami pedig a valóságos életben zajló bármely működésben meggesik,²⁰ és ilyenkor ez egyúttal a kérdéses konstrukció végső tesztjét is szolgáltatja –, e diszfunkció belülről már nem lesz megoldható. Mert ilyenkor a megoldás kulcsa, igazolása, ténylegessége kizárólag kívülről jöhet csupán, ráadásul csakis úgy, hogy ezzel egyszerre feltörje az így felépített rendszer zárttságát. Merthogy egyszerre feltör az eddigi normatív rendezetten szabályszerű – egyfajta automatizmust követő – működést is. Persze nem felfordítja azt, de lényegileg és végső soron mégis egy ekként vagy akként adódó tényszerűség véletlenének gyűri majd alá.²¹

Történeti jogkutatás mint jogra alkalmazott történelem – Mihelyst a vizsgálódás historikus dimenzióba helyezi a jogot, ezen aktusával máris társadalmiságát tolja előtérbe, hiszen a létrejövétel, a bármiként megmaradás, és benne bárminemű megváltozás vagy megszűnés érzékelése csakis kívülről, külső nézőpontból történhet. Merthogy a jog létrejötte metajurisztikus folyamat és metajurisztikus eredmény: Kelsen szerint is a jog belső összefüggésrendszerében, abból kiindulva nem magyarázható „misztérium”. Olyasmi tehát, amely a pozitív jog mellé tulajdonképpen *deus ex machina* gyanánt robban oda: külső erő, maga a mezítelen tényszerűség.²²

A történeti vizsgálódásban tehát a társadalmiság jelenléte annak teljes súlyában érzékelhető. Ami ráadásul nem is szorítkozik csupán egy-egy eseményre, így például a jognak újabb jogalkotási aktusok kibocsátása révén történő gazdagítására vagy az időközben megváltozó körülményekhez való igazítására, hanem ugyanígy, de megszakítatlan mindennapos folyamatosságban megjelenik a jog működtetése minden egyes mozzanatában is – a hatósági értelmezés és döntéshozatal, s mögötte a doktrinális feldolgozás apró, de egymást követően egymásra épülő változásaiban csakúgy, mint a lakossági jogértés alakulásában.²³

Jogszociológia, jogantropológia, népi jogkutatás mint jogra alkalmazott társadalomtudományok – Önmagában figyelemre érdemes, hogy a kora újkori ösök, mint Montesquieu (1689–1755) még egyfajta természetességgel érzékelték addigi történelmük és világuk jogainak változatosságát, érdeklődve e másságok természete és mélyen társadalmi meghatározottságai iránt, s a jogszociológia legújabb kori úttörőit még saját megtapasztalás, környezetük kivételességének az érzékelése döbbsentette rá egy, a pozitívált jogon kívüli, kizárólag közvetlen társadalmiságában élő jogvilág létre.²⁴ Am utódaik – akár Németországban, akár Magyarországon vagy éppen az Oroszországtól Amerikáig és Franciaorszáig kisugárzó világban²⁵ – már doktrinális megfontolásból, a jogot tudatosan társadalomtudományként művelve jutottak el oda, hogy egy társadalomelméleti s benne jogszociológiai világgépet alkossanak a maguk számára.

A jogszociológia vizsgálódásai ugyanakkor, mint köztudott, kettős terepmonon zajlanak. Konkrét adatfelvételes *mikroszintű* kutatásai ugyanis többnyire a jog hatásmechanizmusát, ilyen-olyan recepcióját kutatják. Ezek számára a jog egy, a bűvárkodás számára további elemzésre nem szorulóan adott jelenség, így ezt nem is kutatja, ám ennek a társadalmi felfogása (jogtudati érzékelése) és/vagy egyéb hatása lesz majd a kérdéses felmérés vagy teoretizálás tárgya. Ám hiába a legmélyebben társadalomtudományiak ezek a vizsgálódási irányok, a jog egyébkénti társadalmiságát nemigen érintik; nem is találkoznak különösebben vele.

Ezekkel szemben jobbára a *makroszintű* jogszociológiák azok, amelyekben valóban és közvetlenül feltárul a jog társadalmisága. Hiszen itt maga a jog az, amely környezetével állandó interakcióban alakul, vesz magára többleteket, pontosan úgy a társadalmi összefolyamat szerves – és pusztán utólag, az analitikus vizsgálódás keretében és kedvéért megkülönböztetett – összetevőjeként, mint az összes többi környezeti elemi összetevők.

Sorsa azonban éppen a hazai, szocialistának mondott fejlődés során paradoxikusan alakult. Hiába volt a hivatalos marxizmusnak kánonalkotó módszertani összetevője egyfelől a történetiség, másfelől a komplex társadalmi meghatároz(ód)ás és harmadfelől (s ez utóbbiakhoz kiegészítőként) – Lenin megfogalmazásában – „a konkrét helyzet konkrét elemzése”, burzsoá áltudományként a kibernetikával együtt a szociológia is – mint mindenütt a szovjet világban – tiltásra került. Az úgynevezett szocialista táborban ez, mint jogszociológiaként megnevezett tudomány, mint a marxizmus hivatalos pecsétjével szintén jóváhagyott mű, csakis Magyarországon és csakis Kulcsár Kálmán kandidátusi disszertációjaként megvéden, csupán a rezsím egészének összeomlása előtt két évtizeddel jelent meg.²⁶ Az erre következő két évtized során aztán, a nagyvilágban inkább már hírével, semmint csupán töredékesen megismerhetővé tett teljesítményével, nem annyira önnön profiljában szárnyalva és kiteljesedve erősödött meg, mint inkább olyan minőségében, hogy a változatlanul egyeduralgó szerepet betöltő, úgynevezett szocialista normativizmusnak valamelyest mérséklő ellensúlyát képezte.

Nyilvánvaló, hogy kutatási szinten a jognak eleve társadalmi jelenségek közötti interakcióban történő megragadása olyan problémamegoldásokat tesz lehetővé, amelyek formális megközelítéssel éppen nem lettek volna elérhetők. Egyetlen szerzőtől két helyzetet említve, ilyen például az emberi jogok mibenlétének kérdése, amely éppen a generáló közegének megnevezésével és aktív szerepének kimutatásával vált értelmezhető és megválaszolható kérdéssé. Avagy ilyen a jog jogállami értékszolgáltatának problematikája, melynél a szerző számára az derült ki, hogy a jogi és a társadalmi oldal egymásnak való megfeleltetésében rejlő hiányosság rejlik a recipiáltatás gyakorlati kudarcá mögött. Itt tudniillik kutatási eredményként annak beismerése állott elő, hogy történetesen a fogadó közegnél kimutatható társadalmi diszfunkcionálás rimelt a jogállamiság jogi étoszából kinövesztett jogintézménybe magába is belerajtott eredendő diszfunkcionalitással.²⁷

A jogantropológia és a népi jogkutatás tudásbővülése lényegében terepmunkák adatfelvétele, illetőleg a történelmi múlt begyűjtéseként nyilvánvalóan könyvtári és levéltári bűvárkodások gyümölcse. Ámde – túl azon, hogy mindkettő szorosan kultúrafüggő – mindkettő a jog közvetlen társadalmiságát mintegy az eredőnél érzékeli, hiszen olyan társadalmakban és/vagy azok olyan szegmenseiben keres jogot, ahol annak formális elkülönítődése még nemigen alakult ki, és a jogiség hordozója leginkább a szokás – vagy pontosabban: a szokásszerűséget felmutató gyakorlatot is alkalmanként újra és újra létrehozva a rend jegyében munkáló gondolkodásmód²⁸ – volt. Sajátosságukat így pontosan a jog viszonyainak még primitív, tehát *in statu nascendi* állapotában tetten érhető feltárása adja.

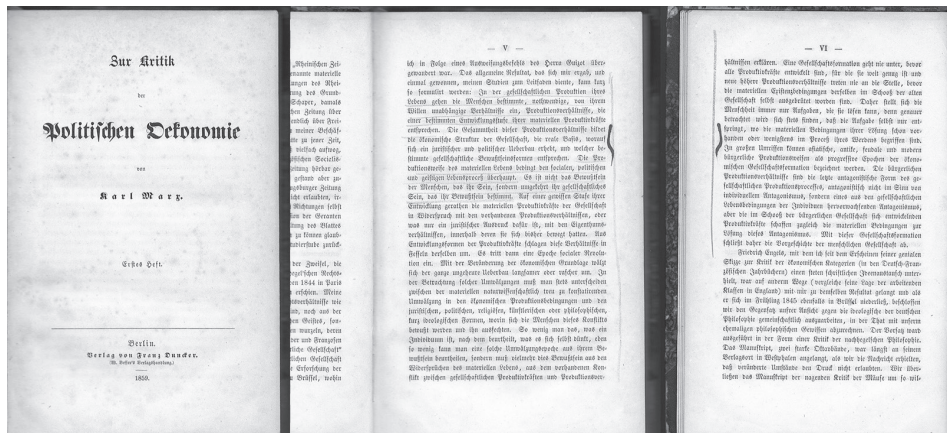
(Voltaképpen jogfilozófia/jogelmélet – saját kutatások példáján) A jelenig erő közelmúlt választásainak megidézését leginkább talán személyes emlékek felidézésével tudhatom megjeleníteni.

Nos, filozófiai érdeklődésemnek a jogra történő kényszerű szűkülésével – hiszen jogi karra sikerült bejutnom – a jogot jogelmélet demonstrátorként eleve hármasspektrumban, *textus*, *logika* és *retorika* közös képződményeként érzékelttem. Eszerint a normatív tételezettség talaján állva a jog egyszersmind tud élni mind a logikai szigor jelenlétével, mind a retorika csapásirányt megszabó és szükség esetén megváltoztató képességével. Úgy véltem akkor, hogy így teljes a jog élete, mert a normatív meghatározás igénye ki tud egészülni bármely tetszőlegesen adott helyzetre egy adekvát válaszadásnak a lehetőségével.

Amikor már záródolgozat írására került sor, tanszékvezetőmnél egy sajátosan továbbfejlesztett koncepciójú írásvázlattal álltam elő. Szembefordulva a szocialista jogtudomány egészének a jogot az ismeretelméletiség specifikus eseteként tárgyaló *communis opinio*jával (s a korabeli nyugatéval csupán azért nem, mert ők az egész kérdést mesterseges marxianus kényszerkalodaként fogták fel), a normatív textúrák logikai elemzésével arra következtettem, hogy *e normatív textúra* nem egyszerűen szolgálati szerepet tölt be a társadalmi viszonyok rendezésében, hanem önmagában sem több mint merő instrumentum, a terminus legszűkebb értelmében. Nyelvileg kijelentő módú látszata ellenére nem a világról szól, hanem közvetítő szerepkörben merő fogaskerek szerepét játssza egy hatalmi gépezet működtetésében. Artifaktum tehát, mint egy balta vagy bármely *szerszám*, csak éppen a nyelv eszközeivel és eszközeiből fabrikáltan, olykor kijelentő, olykor feltételes, olykor felszólító mondatként. Ebbéli természetéből eredő tulajdonsága így törvényszerűen az, hogy *nem ismeretelméleti kategória*. Nem verifikálható, nem is falszifikálható. Nincs és nem is lehet igazságértéke, hiszen önmagában nem is mond semmit a világról. Veszélyt szimatolva, tanszékvezetőm rögtön megtorpedózta a tervet. Mert akkorra már olyan Achilles-sarokká lett a magyarországi bölcséleti és társadalomtudományokban a lenini visszatükröződés-elméletből történő kiindulás,

hogy joggal gondolhatott arra: továbbgondolása e szentfazék véleményhalmaznak a korlátozásához vezethet, következésképpen annak burkoló kritikáját fogják majd egyesek ebben is felismerni.²⁹

Mіндеz pár évvel volt csak a kulcsári *opus* nyomdai megjelenítése után. A teória ideologikus torzítása itt még markánsabbnak bizonyult, mint a szociológia vállalható tudományágként való késleltetése.

Mert hiába esküdött az ortodox marxizmus a historicizmusra és a társadalmiságra, mindkettőt elnyomta az alap és felépítmény viszonyának a Marx életében tudományos kiadónál megjelent egyetlen könyvében kifejtett elmélete,³⁰ amelyet utóbb Sztálin leszűkítő, bármiféle szaktudományos vizsgálatot eleve ellehetetlenítő dogmatizmusa csak tovább tetéztet. Habár Marx–Engels–Lenin–Sztálin filozófiai uralma hamar levitézlett Magyarországon, nyomai bizonyos érzékenységekben még gyakorlatilag a rendszerváltásig fennmaradtak. Akkori vezető szerzők életművében ennek esett áldozatul a jog társadalmisága is. Mert nem konkrét jogban kíséreltek meg látni konkrét társadalmiságot, s nem is ennek feltételezhetősége teoretikus általánosíthatóságában gondolkodtak, hanem – csakhogynem a kor ideologikus áldozataiként – annak elméletét próbálták egyszerűsminde filozófiai alapokra helyezetten megalkotni, hogy a gazdasági alap miként tükröződik vissza – esetünkben – a felépítményi jogban. Az ifjúkorában még jogszociológusnak indult Szabó Imre a kivégzett sztálini áldozat, a Nyugaton lassan divatossá levő Pasukanisz elméletének továbbgondolásával próbálta az alap–felépítmény relációt tartalom–forma gyanánt újraformulálni,³¹ Peschka Vilmos pedig az egyébként önmaga ortodoxiájában dogmatikus Lukács leginkább retrográd kísérletét – a szépirodalom valóságátközésének esztétikai kriterialitással emelését – írta át a jogra, az általános és az egyes közt közvetítő különösség lukácsi kategóriaértelmezésének az átvételével.³²

Miközben a kodifikációval mint az állami joguralás ígézetében a jogobjektíválás csúcshetőségével történetileg és teoretikusan egyaránt monografikus mélységben foglalkoztam,³³ már korai időkben nemzetközi értelemben is gyakorlatilag első erre vállalkozóként feltérképeztem a preambulumok világát s utóbb a miniszteri indoklások kérdéskörét,³⁴ amelyekben a legszigorúbban *normativista joghasználatba* teljes tudossággal *beépített közvetlenül társadalmi behatolás* és befolyásolás lehetőségeit mutattam ki, miután mindennek jogfilozofikus alapjait – lehetőségét és léte *sine qua non*jaként a szükségességét is – kidolgoztam.³⁵

Ami pedig a lukácsi posztumusz ontológia jogi utángondolásából³⁶ kiderült, az majd-hogynem a jog közvetlen társadalmiságának apoteózisa lett. Hiszen itt már a normatív szövegmegjelenítés – amelyet a már említett kodifikációs feldolgozásomban mindenekelőtt megelőlegezett a francia *Code civil* egykori *jogmegkötő hivatása* és a feldolgozásom idején nyitott *hézagkitöltésre felhívása* közötti kontraszt³⁷ – egyazon kontrasztált tényleges funkcióbetöltés szükségképpen önmagában diszkrepanciát hordozó két vetületének egyik oldala, a viszonylagos biztonság garantálója lett, állandó dialektikus ellentmondásban az ugyanennyire fontos másik oldallal, a folyamatos igazodás, gyakorlati megfelelés, belső fejlődés egyszerismind jogi fogódzókat és támpontokat is nyújtó biztosításával.

A bírói tény- és jogmegállapítás összefonódásának, kiiktathatatlan társadalmi gyökerezetének kutatása már szocializmusunk vége felé a bírói gondolkodás külső (*formális*) igazolása és belső (*tartalmi*) kialakítása látszólagos ellentmondását mint egyfajta *autopoietikus működés* feketedobozként való rekonstruálhatóságát tárta fel.³⁸

Ennek filozofikus (egyszerre nyelvfilozófiai és ontologikus) kibontására vállalkozott a rendszerváltás hajnalán maga a jogi gondolkodás paradigmaticus alapjainak feltérképezése,³⁹ ami már önmagában jelezhetett egyfajta utat a társadalmiság jogban való jelenlétének még teljesebb értékű elismertetése felé.⁴⁰

Összefoglalás: „Virágozzék minden virág”

A jövő sokféle s ma még nyilván ismeretlen lehetőséget tartogat. Ami megtehető s meg is teendő, az a nyitottság biztosítása adott diszciplínák között s azokon belül, vagyis a kölcsönös megértésre irányuló készség megőrzése. És jogfilozófia-művelésünkben a történetiség őrzése, hogy értékelhessük előrelépéseinket, s hogy ne feledkezzünk meg egykori esetleges tévútválasztásainkról sem.

Amikor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen még kellően kiterjedt terünk volt a hallgatók jogi gondolkodásának elméleti megalapozására s ezen belül egy teljes félévünk a jelenkori irányzatok vázolására,⁴¹ magam a legfontosabbnak a bécsi iskolát, a skandináv realizmust, valamint a marxizmust véltem. E háromban láttam leginkább a jog legdöntőbb jegyeinek tudományosan már kimunkált láttathatóságát.⁴²

Hiszen a *bécsi iskola* a jogot mindenekelőtti önazonosságában, normatívvá tett szabályrendszerként állítja elénk. Kelsen tana azon összefüggések feltérképezése, amelyek logikai értelemben egységes egészzé fűzik össze tetszőleges nagyságú terület tetszőleges időtartamú jogfejlődésének összességét, elvileg minden egyes azon belül zajló aktust, a szabályalkotástól az annak alkalmazásán át a nevében történő végrehajtásig. Napjaink jogi vilásképeiben ez az egyetlen, ami világos, következetes, áttekinthető szerkezeti rajzot ad mindarról, ami a jogot megteremti és működteti. Imaginárius, persze, amiként a jog is. Teoretikus eszmény arról, hogy miképpen jöhet létre és funkcionálhat egy gyakorlati eszmény, amit a jognak nevezünk.

Ez a normatív összefüggés-összesség nyelvi objektiválásra kerül és szöveggé jelenítetik meg. Ama kutatásnak, hogy a szövegszerű megjelenés és mögötte a nyelvi imperatívum voltaképpen mit jelent, úttörő iskolája a *skandináv realizmus* volt. Mely éppen, mert a germán szellemi gyökerekről lassan leszakadva úgymond realizmust keresett és talált, lebonthatta a mítikus fátylat a normatívumok csaknem mágikus erejéről, és a normatív hatás titka mögött kimutatta azt, amit évszázaddal, fél évszázaddal utóbb a hermeneutika fedezett újból fel. Nevezetesen, nem magában áll a szöveg, hanem funkcionálása során párban azzal, aki megszólaltatja, használja. Nos, így a germán filozófiának az elvontságok világában történő önelveszejtéséből szabaduló északi rokonság jogi

gondolkodói olyan mozgató és működtető faktorokat azonosítottak ennek az automatizmuszerű működésre és működtetésre immáron képes jelhalmaznak a valós felhasználás kapcsán, mint az edukáció, szocializáció, ösztönszerű válaszépítés, rutinírozás, ideologikus körítés – ami feltehetően az emberiség egyik legnagyobb, hosszú távú és következetes építkezésének bizonyult, a rendre és evégből a szocializált reakciókra történő szoktatás hosszú éveztredai során.

Mindez nem egy véletlenszerűen alakuló társadalmi térben zajlik. A benne zajló mozgás, kölcsönhatások végtelen összefüggésében, a dinamizmus forrásaival, történelmileg változó pólusaival eszmetörténetünkben leginkább a *marxizmus* figyelmét keltette fel. A jog helyének a társadalmi térben való kutatásával, korlátai jellegének a leírásával nem véletlenül vált a jog társadalomtudománya egyik legfőbb ihletőjévé – aminthogy a *social science* talán legfőbb forrásává⁴³ – az Amerikai Egyesült Államokban.

Természetesen könnyebb kiválasztani azt az egy-két irányzatot, amelyet valaki megalapozóként, a jog pilléreinek kijelölőiként fogadhat, semmint további rangsorolásokat elvégezni. Merthogy ezek mindegyike – az említett trendben foglalt három irányzatot túl még általunk kitüntetetten s ifjú tanártársaktól oktatottan a klasszikus angol jogpozitivizmus, a »helyes« jog, a szabadjog, a pszichologizmus, az amerikai jogi realizmus, a magyar újkantianizmus, az egzisztencializmus, a modern analitika, végül a kortárs évszázad természetjoga nevesített tárgyalásai – a maga terezenumán és módján érvényesen járult hozzá a jog sokszempontú filozófiai tárgyalásához. A hármas kiemeléssel ezért nem hangoztathattam mást, mint hogy leginkább alapvető meghatározók a jog felfogásához. Valóban pillérek, és e nézőpontból vett látásmódok. Nem kizárják, hanem – és persze mindvalamennyi többivel együtt – kiegészítik egymást, amennyiben mindegyike a maga területén valósat szól a jogról. Ezért tartottam fontosnak felkészíteni hallgatóimat arra, hogy annyira magukévá téve sajátítsák el mindhármát, hogy saját nézőpontjaikként is tudják majd kontrasztálni az egy-egy problémára ezek által adott vagy adható válaszokat.

Ami egyszersemind serkentés arra, hogy a gondolkodó nyitott legyen bármiféle önmagát kellően igazoló megközelítés iránt.

IRODALOM

- A tudomány gyarmatosítása? (szerk.) Hadas Miklós – Vörös Miklós. *Replica* /Társadalomtudományi folyóirat/, 1998. december, 33–34. sz. 19–74. o. <<https://www.replika.hu/replika/33-34>>.
- Bergwall, Peter: The Stepchild Controversy: Unfortunate Dichotomies in Socio-Legal Theory. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law An Homage to Reza Banakar*. (ed.) Hákan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken and Ulrike Schultz. /Oñati International Series in Law and Society/ Oxford, 2023, Hart Publishing, 59–68. o. <<http://dx.doi.org/10.5040/9781509959419.ch-005>>.
- Cotterrell, Roger: Leon Petrazycki and Contemporary Socio-Legal Studies. *International Journal of Law in Context*, 11. évf. 2015. 1. sz. 1–16. o. <<https://ssrn.com/abstract=2609155>>.
- Честнов, Илья Львович: Юридическое мышление в постклассической перспективе. *Российский журнал правовых исследований*, 6. évf. 2019. 3. sz. (No. 20) 9–14. o. <<https://doi.org/10.17816/RJLS18918>> és <<https://journals.eco-vector.com/2410-7522/article/view/18918/pdf>>, 9. o.
- Deák Ferenc: Védő beszéd egy rablógyilkos ügyében. In Deák Ferenc beszédei 1829–1847. I. kötet. Összegyűjt. Kónyi Manó. Budapest, 1882, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 8–11. o. <<https://mek.oszk.hu/02200/02213/pdf/deak1.pdf>>.
- Hayek, F. A.: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* [1978]. London–Henley, 1982, Routledge & Kegan Paul, vii + 314 o.
- Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jogbölcselet XIX–XX. század: Előadások*. (szerk.) Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et

- Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 186 o.
- Kant, Immanuel: Kritik der reinen Vernunft (Transzendente Methodenlehre). In Kant's *Gesammelte Schriften III*. Hrsg. Königlich-Preussische Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1904, G. Reimer.
- Kelsen, Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, 1911, J. C. B. Mohr, xxvii + 709 o.
- Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 269 o.
- Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft*. Berlin, 1859, Verlag von Franz Duncker, 170 o. <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088269116&view=1up&seq=5>>
- Neurath, Otto: Unified Science and Its Encyclopaedia. *Philosophy of Science*, 4. évf. 1937. április, 2. sz. 265–277. o.
- Peschka Vilmos: Kísérlet a jog ontológiai megalapozására. *Állam- és Jogtudomány*. XIII. évf. 1970. 2. sz. 189–229. o.
- Peschka Vilmos: Die Besonderheit als Bewegungsraum der juristischen Argumentation. *Logique et Analyse*, 14. évf. 1971. 53–54. sz. 121–127. o.
- Peschka Vilmos: *A jog sajátossága*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 159 o.
- Reiser, Oliver Leslie: *The Integration of Human Knowledge. A Study of the Formal Foundations and the Social Implications of Unified Science*. /Extending Horizons Books/ Boston, 1958, P. Sargent, 478 o.
- Sainte-Laguë, André de: *Du connu à l'inconnu. /Avenir de la science 13/* Paris, 1941, Gallimard, 234 o. Magyar fordításban: Az ismerttől az ismeretlenig. Ford. Vas Gábor. Budapest, 1943, Pantheon, 237 o.
- Sajó András: Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány*, XLV. évf. 2004. 1. sz. 3–38. o.
- Sajó, András: *On the Difficulties of Rule of Law Restoration*. /Working Papers/ Budapest, 2023/08, CEU Democracy Institute, 16 o. <<https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/andras-sajo-difficulties-rule-law-restoration>>.
- Sandström, Marie: *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. /Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I, Rättshistoriskt Bibliotek XLIV./ Lund, Institutet för rättshistorisk forskning, 1989, xiii + 281 o.
- Sandström, Marie: *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutiölära* ('A jogtudomány elve: A jogtudomány érték nélkülségének kérdéséhez és Friedrich Julius Stahl jogintézmény-elméletéhez'). /Rättshistoriskt Bibliotek LXIII./ Stockholm, 2004, Institutet för rättshistorisk forskning, 291 o.
- Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 308 o.
- Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, XIII. évf. 1970. 2. sz. 249–307. o.; In uő: *A jog mint logika, rendszer és technika*. /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 142–206. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304>>.
- Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*. XIV. évf. 1971. 2. sz. 249–285. o.; In uő: *A jog mint logika, rendszer és technika*. /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 15–53. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304>>.
- Varga Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány*. XX. évf. 1977. 1. sz. 68–99. o.; In uő: *A jog mint logika, rendszer és technika*. /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 109–141. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304>>.
- Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. /Gyorsuló Idő/ Budapest, 1981, Magvető, 287 o. <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>.
- Varga Csaba: „Külső” és „belső” a jogban. *Jogtudományi Közlöny*, XXXVIII. évf. 1983. 11. sz. 683–688. o.; In *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 401–412. o. <<https://mek.oszk.hu/17900/17995/>>.
- Varga Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*. XXIX. évf. 1986. 4. sz. 569–591. o.; In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, 2002, Szent István Társulat, 271–304. o. <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>.
- Varga Csaba: Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* [1934], Bibó István fordításában [1937], (szerk.) Varga Csaba. /Jogfilozófiák IX–XVI./ Budapest, 1988, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, xxii + 106 o.
- Varga Csaba: Kelsen tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap. In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. [1998] Budapest, 2002, Szent István Társulat, 50–59. o. <<https://mek.oszk.hu/14500/14510/>>.
- Varga Csaba: A bécsi iskola. In *Jogbölcselet XIX–XX. század: Előadások*. (szerk.) Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 60–68. o.
- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó, 210 o. <<https://mek.oszk.hu/14400/14489>>.

- Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése [1964]. In uő: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2001, Szent István Társulat, 167. o., 4–18. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15346/>>.
- Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 439 o. <<https://mek.oszk.hu/14200/14206/14206.pdf>>.
- Varga Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, XLIV. évf. 2003. 1–2. sz. 75–87. o. <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>>.
- Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] jelentősen átdolgozott és bővített második kiadása. Budapest, 2004, Szent István Társulat, 504 o. <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/>>.
- Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2004, Szent István Társulat, 251–302. o. <<https://mek.oszk.hu/15100/15172/>>.
- Varga Csaba: Jogfogalmunk változása (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében). *Iustum Aequum Salutare*, VII. évf. 2011. 3. sz. 93–100. o. <<http://real.mtak.hu/161485/>>.
- Varga Csaba: Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle*, 2011. 3. sz. <<http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html>>.
- Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság*, LVI. évf. 2013. 4. sz. 1–10. o.; In uő: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, utkeresések.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 147–161. o. <<http://mek.oszk.hu/17900/17995/>>.
- Varga Csaba: Egy jogtudós utkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egeről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. Interjú. *Jogelméleti Szemle*, 2013. 3. sz. 167–204. o. <http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf>.
- Varga Csaba: „Magyarok a nagyvilágban”: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare*, XI. évf. 2015. 3. sz. 154–166. o.; In Varga Csaba: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 119–139. o.
- Varga Csaba: „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”: Szellemünk és tudományunk állapotáról [2004]. *Hitel*, XXVIII. évf. 2015. 2. sz. 53–70. o. <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf>.
- Varga Csaba: A jogtudomány természete. In (szerk.) Bódig Máttyás – Zódi Zsolt: *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások.* Budapest, 2016, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 77–85. o. <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/03_Varga_Csaba.pdf>.
- Varga Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság*, LX. évf. 2017. 9. sz. 1–11. o. <http://epa.oszk.hu/02900/02924/00057/pdf/EPA02924_valóság_2017_09_001-011.pdf>.
- Varga Csaba: Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog*, 65. évf. 2018. 7–8. sz. 443–454. o.; In *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 193–216. o. <<https://mek.oszk.hu/18900/18995/>>.
- Varga Csaba: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Jogbölcseleti Intézete (1995–2011).* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2024.
- Zaman, Asad: The Puzzle of Western Social Science. *Academia Letters*, 2021. Article 459. <<https://doi.org/10.20935/AL459>>.

JEGYZETEK

- 1 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945.* Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 232. o.
- 2 Илья Львович Честнов: Юридическое мышление в постклассической перспективе. *3 Росийский журнал правовых исследований*, 6. évf. 2019. 3. sz. (No 20) 9–14. o. <<https://doi.org/10.17816/RJLS18918>> és <<https://journals.eco-vector.com/2410-7522/article/view/18918/pdf>>, 9. o.: „Право – это сложный, многогранный, стохастический, потенциально неисчерпаемый феномен, неимеющий единственного референта, к которому можно свестивсю правовую реальность.”
- 3 Bár jogfilozófiai nézőpontból, de az egész tudományelméleti kérdéskört áttekintve ld. pl. Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] jelentősen átdolgozott és bővített második kiadását. Budapest, 2004, Szent István Társulat, 504 o. <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/>>.

- 4 Pl. André de Sainte-Laguë: *Du connu à l'inconnu. /Avenir de la science* 13/ Paris, 1941, Gallimard, 234 o. Magyar nyelven: *Az ismertől az ismeretlenig*. Ford. Vas Gábor. Budapest, 1943, Pantheon, 237 o.
- 5 Számomra a 'víz' szolgált példaként, amelynek specifikus megnevezéseire eltérő időkben és környezetben annyi szó szolgált, amennyi féle és fajta vizet használt (s a foglalatosságában ezért megkülönböztetett) egy adott társadalom. Bővebben ld. Varga: *A jogi gondolkodás...* (2004), 206–207. o.
- 6 Hayek indult ki abból, hogy az emberiség fennálló tudása egyedenként szétszór, fragmentált, s így emberi tudásról csak ezek összegzése esetén beszélhetnénk; ennek kivitelezésére azonban nincs módunk. F. A. Hayek: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* [1978]. London–Henley, 1982, Routledge & Kegan Paul, vii + 314 o.
- 7 Alapító klasszikusa szerint ez „a unified science, departmentalized into special sciences”. Otto Neurath: *Unified Science and Its Encyclopaedia. Philosophy of Science*, 4. évf. 1937. április, 2. sz. 265–277. o. 265. o. Mai problémaképre ld. Oliver Leslie Reiser: *The Integration of Human Knowledge. A Study of the Formal Foundations and the Social Implications of Unified Science*. /Extending Horizons Books/ Boston, 1958, P. Sargent, 478 o.
- 8 Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (Transzendentele Methodenlehre). In Kant's *Gesammelte Schriften III*, hrsg. Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1904, G. Reimer, 479. o., Anmerkung: „Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem Begriffe vom Recht.”
- 9 Vö. A tudomány gyarmatosítása? (szerk.) Hadas Miklós – Vörös Miklós. *Replica / Társadalomtudományi folyóirat*, 1998. december, 33–34. sz. 19–74. o. <<http://www.replika.hu/replika/33-34>>.
- 10 Varga Csaba: „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”: Szellemünk és tudományunk állapotáról [2004]. *Hitel*, XXVIII. évf. 2015. 2. sz. 53–70. o. <http://www.hitelefolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf>, 4. pont: A társadalomtudományi tudás specificitása.
- 11 További kibontással Varga Csaba: A jogtudomány természete. In (szerk.) Bódig Máttyás – Zódi Zsolt: *A jogtudomány helye, szerepe és használata. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, 2016, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 77–85. o. <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/03_Varga_Csaba.pdf>. A nyugati önkritika hiányának jele, hogy hasonló gondolat nem másnál, csupán egy pakisztáni közgazdaságtudósnál fordult elő – Asad Zaman: *The Puzzle of Western Social Science. Academia Letters*, 2021. Article 459. <<https://doi.org/10.20935/AL459>> –, ám nem annak céljából, hogy kimutassa bármely társadalomtudomány *hic et nunc* kötődését s ennél fogva saját változatát vállalására buzdítson, hanem hogy saját (persze iszlám) „együttélés”-tudományukkal mint igazán egyetemes doktrínával felülírják a nyugati tudományt.
- 12 Kölcsönös tanulási folyamatok s általánosítási kísérletek természetesen zajlanak ezek között. Így hát ezek nem egy hatalmas óceán egymástól láthatatlan távolságban szétszór magányos, sziget-autonómiái, hanem viszonylagosan különálló, mégis olyan entitások, amelyek tudnak egymásról, tanulnak egymástól. Egymáshoz való viszonyuk egymással rokonítható vonásaik függvénye; mindez állandó változásban van a családi-as közelség- érzettől a teljes idegenségig.
- 13 Különösen az angol-amerikai elméleti jogtudomány-művelésben része ennek az az eljárás, hogy eleve nem ismerettárgyukkal foglalkoznak, hanem egy kiválasztott mestermunkát – vagyis a tárgy helyett arról szóló ilyen-olyan kijelentést – analizálgatnak, akár generációkon keresztül. Ebben bírálандó pozíciókat pécéznek ki, amelyekre terminust találnak, saját ellenpozíciójukra pedig másikat. S akár egész további nemzedékek tudományos előrehaladását tudományos teljesítményként majd ily fogalmi labdázásban látatják. Egyik utolsó példája a gyakorlatilag egykényves H. L. A. Hart természetlen kivesézése e módszerrel, így folytatva a XX. század első felének már improduktivitásáról is hírdet jogi analitikumát. Varga Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, XLIV. évf. 2003. 1–2. sz. 75–87. o. <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>>.
- 14 Varga Csaba: „Külső” és „belső” a jogban. *Jogtudományi Közöny*, XXXVIII. évf. 1983. 11. sz. 683–688. o.; In *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 401–412. o. <<https://mek.oszk.hu/17900/17995/>>. Legújabbban Peter Bergwall: *The Stepchild Controversy: Unfortunate Dichotomies in Socio-Legal Theory*. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law An Homage to Reza Banakar*. (ed.) Hákan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken and Ulrike Schultz. / Őnati International Series in Law and Society/ Oxford, 2023, Hart Publishing, 59–68. o. <<http://dx.doi.org/10.5040/9781509959419.ch-005>>, ‘Conclusion’ állapítja meg, hogy „The law-society dichotomy [...] is a fiction.” It is based on „an epistemic fallacy.”

- 15 Ilyen összefüggésben ld. például Varga Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság*, LX. évf. 2017. 9. sz. 1–11. o. <http://epa.oszk.hu/02900/02924/00057/pdf/EPA02924_valóság_2017_09_001-011.pdf>.
- 16 Vö. Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság*, LVI. évf. 2013. 4. sz. 1–10. o.; In uő: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 147–161. o. <<http://mek.oszk.hu/17900/17995>>.
- 17 Varga Csaba: Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog*, 65. évf. 2018. 7–8. sz. 443–454. o.; In *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 193–216. o. <<https://mek.oszk.hu/18900/18995>>.
- 18 Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében*. /Gyorsuló Idő/ Budapest, 1981, Magvető, 287 o. <<http://mek.oszk.hu/14200/14244>>.
- 19 Varga Csaba: Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* [1934], Bibó István fordításában [1937], (szerk.) Varga Csaba. /Jogfilozófiák IX–XVI./ Budapest, 1988, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, xxii + 106 o.; Varga Csaba: Kelsen tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap. In uő: *A jog mint folyamat*. [1998] Budapest, 2002, Szent István Társulat, 50–59. o. <<https://mek.oszk.hu/14500/14510>>.
- 20 Emlékezzünk arra, hogy már a haza bölcsének judikátúra-bölcselmében „a bíró nem vak eszköze a törvény szavainak, hanem érezve és gondolkodva itélő teljesítője azoknak”. Deák Ferenc: *Védő beszéd egy rablóiilkos ügyében*. In *Deák Ferenc beszédei 1829–1847*. I. kötet. Összegyűjt. Kónyi Manó. Budapest, 1882, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 8–11., 8. o. <<https://mek.oszk.hu/02200/02213/pdf/deak1.pdf>>.
- 21 Ez Kelsen saját tanának az amerikai recipiáltságakor következett be. A jogalkalmazás belső ellentmondásainak feloldása példájában ld. Varga Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Allam- és Jogtudomány*. XXIX. évf. 1986. 4. sz. 569–591. o.; In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, 2002, Szent István Társulat, 271–304. o. <<http://mek.oszk.hu/14500/14510>> és Varga Csaba: A bécsi iskola. In *Jogbölcselet XIX–XX. század. Előadások*. (szerk.) Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 60–68. o.
- 22 Hans Kelsen: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, 1911, J. C. B. Mohr, xxvii + 709 o., 334. o. írja így: „Wie ein Rechtssatz der dauernd nicht angewendet wird, aufgehört Norm zu sein, wie eine langjährige Pflichtverletzung allmählich anfängt, ihren Charakter zu verlieren, wie ein Sollen durch ein Sein zerstört oder aus einem Sein ein Sollen wird, das ist eine [...] für die juristische Konstruktion nicht erfassbare Tatsache, ist juristisch ein Mysterium.”
- 23 Kiváló példa erre egyfelől a társadalmi közeg és másfelől a jogász doktrína s érvelés összefüggéseinek a feltárása; ld. Marie Sandström tollából: *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. /Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I, Rättshistoriskt Bibliotek XLIV./ Lund, Institutet för rättshistorisk forskning, 1989, xiii + 281 o. és *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdeöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära* (‘A jogtudomány elve: A jogtudomány értékneküliségének kérdéséhez és Friedrich Julius Stahl jogintézményelméletéhez’). /Rättshistoriskt Bibliotek LXIII./ Stockholm, 2004, Institutet för rättshistorisk forskning, 291 o.
- 24 Ilyen volt kiváltképpen a közép-európai horvát Baltazar Bogišić (Cavtat 1834 – Fiume 1908) és a galíciai osztrák Eugen Ehrlich (Czernowitz 1862 – Bécs 1922).
- 25 Németországban és világméretű hatásban Max Weber (Erfurt 1864 – München 1920), míg Magyarországon részben saját utakon Pikler Gyula (Temesvár 1864 – Ecséd 1937), Somló Bódog (Pozsony 1873 – Kolozsvár 1920) és Horváth Barna (Budapest 1896 – New York 1973); a nyugati fejlődést meghatározóan pedig Nicholas Sergejevitch Timasheff (Saint Petersburg 1886 – Manhattan 1970), Pitirim Sorokin (Turya, Komi 1889 – Winchester 1968) és Georges Gurvitch (Novorossysk 1894 – Paris 1965). Ez utóbbiak mindegyike még Oroszországból a jog pszichológiai elméletének kidolgozásáról híres és a jog társadalomrajza csak később áttérő lengyel Leon Petrażycki (Vitebsk 1867 – Varsó 1931) egykori tanítványai voltak. Ez utóbbira ld. Roger Cotterrell: Leon Petrażycki and Contemporary Socio-Legal Studies. *International Journal of Law in Context*, 11. évf. 2015. 1. sz. 1–16. o. <<https://ssrn.com/abstract=2609155>>.
- 26 Ez volt Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 269 o. E tézisként már 1956-ban elkészült mű kizárólag Szabó Imre intézetigazgatónak hála születhetett meg. Utóbbi az akkor Csehszlovákiához tartozó Beregszászon nőtt fel erős cseh, ruszin és német nyelv tudású jogszociológussá, aki Magyarországra menekülten a faji üldözés nyomozó emlékére váltott később német nyelvről franciára, jogszociológiáról pedig jogelméletre. Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése:

- Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. Interjú. *Jogelméleti Szemle*, 2013. 3. sz. 167–204. o. <http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf>. A kulcsári műnek maga a híre, majd német (1980) és orosz (1981) kiadása indította be a szovjet, a kelet-német jogszociológia megszületését. Ld. Varga Csaba: Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle*, 2011. 3. sz. <<http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html>>. Helyzetek lehetséges el-
29 lentmondásait példázza, hogy Kulcsár Kálmánnál (1928–2010) történetesen idősebb lengyelek – Maria Borucka-Arczowa (1921–2018) és Adam Podgórecki (1925–1998) – csak később indították jogszociológiájukat, amely azonban kiterjedtebb kultiválást eredményezett. Ottani sajátosság volt, hogy az elméleti jogművelést (jóllehet jelesek mind párttagok voltak) közmegegyezés-szerűen kizárták a marxizmus kompetenciaköréből, s ezért sok mindent megfogalmazhattak, ami másutt nem volt tudományos kategorikussággal kijelenthető. Ugyanakkor ezzel nem válhattak fontossá a Nyugat számára, hiszen az utóbbi tagjainak szemében csak periférikus visszhangot jelenthettek. Vö. Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2004, Szent István Társulat, 251–302. o. <<https://mek.oszk.hu/15100/15172/>>.
- 27 Sajó András: Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Allam- és Jogtudomány*, XLV. évf. 2004. 1. sz. 3–38. o. egyfelől és András Sajó: *On the Difficulties of Rule of Law Restoration.* /Working Papers/. Budapest, 2023/08, CEU Democracy Institute, 16. o. <<https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/andras-sajo-difficulties-rule-law-restoration>> másfelől.
- 28 Figyelemre méltó, hogy a jogantropológia egyébként szintén hatalmas irodalmi tömegében ritka az olyan beszámoló, amely nemcsak megvallja, hogy eredménye közvetett, mert külső megfigyelőtől eredő, vagyis tolmács útján s esetleg utólagos, netalán általánosító elbeszélésből nyert, de ráadásul az eredeti forrásból származó olyan értékelést is kísérőként még leírásához csatol, hogy a „szokás” mindebben a mindenkori megoldásnak korábbi és más megoldásokhoz való tényszerű affinitásában, azokkal való rokonságban rejlik, vagyis a jogiság, a lappangó normatívum nem magukban a múlt mintáiban, hanem a kérdéses hagyományt a kérdéses módon aktualizálni képes gondolkodásban rejlik. Ld. Varga Csaba: „Magyarok a nagyvilágban”: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparasztika kutatója. *lustum Aequum Salutare*, XI. évf. 2015. 3. sz. 154–166. o.; In *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 119–139. o., különösen 127–128. o. <<https://mek.oszk.hu/18900/18995/>>.
- 29 A tanszékvezető Szothaczky Mihály (1928–1998) volt. Magam a dolgozatot közel négy évtizeddel később publikáltam; ld. Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése [1964]. In uő: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2001, Szent István Társulat, 167 o., 4–18. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15346/>>.
- 30 Amit Somló Bódog jelenleg a különgyűjteményként már az Országgyűlési Könyvtárba került professzori könyvtáramban őrzött hajdani példányában – Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft.* Berlin, 1859, Verlag von Franz Duncker, 170 o., *Vorwort* (ld. a képméleketen) – vastag olajos postairónnal kiemelt, s a mű állapotából látható, hogy ennek a számára siralmas szimplicitása okán már nem is folytatta a mű olvasását. (A szöveghez ld. <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088269116&view=lup&seq=5>>.)
- 31 Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai.* Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 308 o.
- 32 Peschka Vilmos: *A jog sajátossága.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 159 o.; előzményként pedig ugyancsak töle: Kísérlet a jog ontológiai megalapozására. *Allam- és Jogtudomány*, XIII. évf. 1970. 2. sz. 189–229. o. és uő: Die Besonderheit als Bewegungsraum der juristischen Argumentation. *Logique et Analyse*, 14. évf. 1971. 53–54. sz. 121–127. o.
- 33 Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 439 o. <<https://mek.oszk.hu/14200/14206/14206.pdf>>.
- 34 Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Allam- és Jogtudomány*, XIII. évf. 1970. 2. sz. 249–307. o. és in uő: *A jog mint logika, rendszer és technika.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 142–206. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304/>>, ill. uő: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Allam- és Jogtudomány*, XX. évf. 1977. 1. sz. 68–99. o. és in uő: *A jog mint logika ...* 109–141. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304/>>.
- 35 Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Allam- és Jogtudomány*, XIV. évf. 1971. 2. sz. 249–285. o. és in uő: *A jog mint logika ...* 15–53. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304/>>.
- 36 Varga: *A jog helye...* (1981).

- 37 Varga: *A kodifikáció...* (1979), V. fej. 2. és 5. pont.
- 38 Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó, 210 o. <<https://mek.oszk.hu/14400/14489>>.
- 39 Varga: *A jogi gondolkodás...* (2004).
- 40 Varga Csaba: Jogfogalmunk változása (Jogbölcsletünk az utóbbi évtizedek tükrében). *Iustum Aequum Salutare*, VII. évf. 2011. 3. sz. 93–100. o. <<http://real.mtak.hu/161485/>>.
- 41 Bővebben ld. Varga Csaba: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Jogbölcséleti Intézete* (1995–2011). /Jogfilozófiák/ Budapest, 2024.
- 42 *Jogbölcslet XIX–XX. század: Előadások*. Szerk. Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 186 o.
- 43 E nézőpontból nem egyszerűen egy egyebek közt szintén létező izmusról, hanem éppen a társadalmiság megalapozó jelentőségű látásmódjáról

van benne szó. Hiszen a keresztény megközelítés az embert Isten-képmásként, tehát eredendő méltóságghordozó gyanánt, vagyis személynek, az üdvtörténet egyedi alanyának látja. *Per definitionem* kollektivitás tagjaként ezzel szemben éppen az a marxizmus fogja fel az embert, amely saját hivatásaként fogalmazza meg annak vizsgálatát, hogy úgyszólván történelmi konstánként emberszerződésékek miért s miként rendeltek/rendelnek maguk alá más embertömegeket, és vajon ez, az ember mások által történő tömeges instrumentalizálása sorsszerűségnek tekintendő-e vagy sem. Azzal azonban, hogy könnyű győzelmeében a ma szimplicizáló triumfálása magát a marxizmust utasítja el a bolsevik gyakorlat, a szocialista pártideológia tagadásaként, azzal óhatatlanul megfosztja önmagát a XIX. század óta egyre virulensebb és immár globális méretekben szerveződő emberellenesség elemzésének és tudományos leírásának még a lehetőségétől is.

